

B. U. Ruziyev

Toshkent tibbiyot akademiyasi o'qituvchisi

BUYUK AMIR TEMURNING DAVLAT BOSHQARUVI YO'LIDAGI AXLOQIY QARASHLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk sarkarda, hukmdor Amir Temurning davlat boshqaruvi sohasidagi axloqiy qarashlari yoritilgan bo'lib, uning axloqiy qarashlari asosida mamlakatda o'rnatilgan tartib-qoidalari hamda ispan elchisi va sayyoh Klavixoning Temur davlatidagi ta'surotlari haqida so'z yuritilgan .

Kalit so'zlar: “Temur Tuzuklari”, axloq, adolat, davlat, do'stlik, sadoqat, bunyodkorlik, taraqqiyot.

Buyuk shaxs, yirik davlat arbobi, sarkarda, iste'dodli me'mor, shu bilan birga el yurtini sevgan va uni jahonga mashhur qilgan inson Amir Temurning davlat va jamiyatni boshqarishda yuksak axloqiy fazilatlarga tayanganligi tarixdan ma'lumdir.

Temur yoshlik chog'idan Qur'oni Karimni yod olib, hadis ilmini o'rgangan, shu bilan birga dunyoviy bilimlarga ham ega bo'lgan edi. Shuning uchun ham iymon-e'tiqodli, halol, pok, aql-zakovatli, o'z e'tiqodiga mustahkam rioya qiladigan, adolatli inson bo'lib yetishgan. Davlat ishlarini boshqarishda tartibli va adolatli tarzda hukm chiqarishga, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yaxshilashga, qiynalgan, yordamga muhtojlarni qo'llab quvvatlashga harakat qilgan. Bu ishlarni yo'lida avvalo u islom dinini qo'llab quvvatlashga xarakat qilgan.

Bu haqida uning o'zidan qolgan “Temur tuzuklari” asarida shunday yozilgan: “Davlat agar dinu tartib asosida qurilmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi... Shuning uchun ham men o'z saltanatim binosini islom dini to'ra va tuzuklari asosida mustahkamladim”¹

“Temur tuzuklarida” podshohlik shariat qonunlariga amal qilishi va shu bilan mamlakat farovon bo'lishi, xalq tinch osuda hayot kechirishi mumkinligini ta'kidlagan. Adolat Amir Temur hayoti va faoliyatining butun mazmunida mujassamlashgan.

Bu haqida “Temur Tuzuklari”da keltirilgan ma'lumotlar bilan birga kopingina tarixchi olimlarlar va o'z davrida yashagan sayyohlar o'z asarlarida, kundaliklarida qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan. Xususan, tarixchilar Amir Temurning davlat va jamiyat boshqaruvida yuksak axloqiy fazilatlarga tayanganini va chin insoniy fazilatlarini sanar ekanlar, uning mard, ahdiga sodiq, mustaqil fikrli, yordamga muhtojlarga doimo yordam qo'linii cho'zgan, olijanob, adolatli, vatanparvar, bilimli, ilm-fan homiysi sifatidagi fazilatlarini yozib qoldirishgan.

Ma'lumki, Amir Temur haqidagi tarixiy manbalarda uning muhrida “Kuch adolatdadir” degan mazmunda yozuv bo'lganligi ta'kidlanadi. Jumladan, Amir Temur haqida o'z davrida yashab,

¹ “Temur tuzuklari” Forschadan Alixon Sog'unuy va Habibullo Karomatov tarjimasi. B.Ahmedov tahriri ostida. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996, 72-74 betlar

asar yozgan Ibn Arabshoh Amir Temurning tamg'asida "rosti-rasti" ya'ni "haqgo'y bo'lsang najot topasan" degan hikmat borligini o'zining kitobida yozgan .²

Shuning uchun aytish mumkinki Sohibqiron davlatida adolatni ta'minlashga, shariatga ko'ra ish olib borishga qattiq harakat qilgan. O'rnatilgan tartib, savdo karvonlarining bexavotir shunday ulkan sarhadlardan o'tib Yevropa, Osiyo, Afrikaga mamlakatlariga qatnaganligi, Buyuk Ipak yo'lining xavsiz va yanada rivojlanganligi buning isboti hisoblanadi.

Darhaqiqat, Amir Temurdan qolgan qimmatli, muhim ahamiyatga ega bo'lgan kitob "Temur Tuzuklari" hisoblanib, unda buyuk Sohibqironning qanday qilib buyuk davlatni barpo etganligi, davlat boshqaruvi, bu yo'ldagi amalga oshirilgan ishlar, jang olib borish san'ati, qo'shinlar tuzilishi, hayotiy tajribalari bilan bir qatorda, odamlar bilan muloqot, xalqning ijtimoiy iqtisodiy hayotini yaxshilash, do'stlik, mehru-oqibat, vafo va kabi axloqiy fazilatlar haqida ham so'z boradi .

Shuning uchun hamki "Temur Tuzuklari" muhim, nodir kitob sifatida rus, ingliz, fransuz, hind, fors, urdu va boshqa tillarga tarjima qilingan bo'lib, kitobni dunyoning ko'plab mamalkatlarida, xususan MDH, Angliya, Fransiya, AQSH, Finlandiya, Daniya, Eron, Hindiston, Turkiya, Misr va Yaman kabi ko'plab mamlakatlarning kutubxonasidan topish mumkin. Bu esa albatta, asarning nechog'lik muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi. Kitobni dastlab hukmdorlar o'zlariga davlat boshqaruvida muhim hisoblab, undan nusxa ko'chirtirgan bo'lsalar, undagi do'stlik, vafodorlik, imon va e'tiqod, qonun va boshqa insoniy fazilatlariga rioya qilish to'g'risida fikr yuritilganligi, fuqarolarning shariat qonun –qoidalariga buysunish lozimligi, qozilarning qonunlarga to'la amal qilishi, va turli boshqa masalalar bo'yicha mufassal ma'lumotlarning berilganligi uning ahamiyati nechog'lik kata ekanligidan dalolat beradi.

Kitob Buyuk Sohibqironning hayoti davomida o'zi amal qilishga harakat qilgan tartib qoidalari, axloqiy qarashlarini ochib beradi. Jumladan kitobda Amir Temur Samarqandni poytaxt qilib, katta markazlashgan davlat qilgach, davlat va jamiyat ishlarini qanday axloqiy sifatlar bilan boshqarganini Temur Tuzuklarining "Do'stu-dushmanga muomala qilish tuzugi" bobidan ko'rish mumkin . Unda keltirilishicha Temur hech qachon yordam so'rab kelgan insonlardan yordamini ayamaydi, ularga saxiylik qilib ularning yashashi kun kechirishi uchun qo'lidan kelgancha yaxshilik qilganini ko'rish mumkin. Haqiqatan ham, tarixdan bunga misol qilib Amir Temurning Oq O'rda xoni To'xtamishxonga bergan yordamini olish mumkin. Tarixiy manbalardan ma'lumki To'xtamishxonga Amir Temur O'tror va Sabron viloyatlarini hadya qilib, uning Dashti Qipchoqda hukmdor bo'lishiga do'stona yordam bergan edi. Lekin To'xtamishxon esa Temur Movaraunnhardan uzoqda Sherozda bo'lganligidan foydalanib bu o'lkaga hujum qilib, o'z maqsadlarini amalga oshirishga uringan edi.³

Shu bilan birga u davlat ishlarida sabrli bo'lishga, bekorga zulm qilmaslikka xarakat qilganini, har bir ishda maslahat va tadbir bilan ish qilganini tarixchi zamondoshlari tomonidan ko'p ta'kidlanadi.

Shuningdek Buyuk Temurning birovlardan gina saqlamslik, kechirimlilik fazilatiga ega bo'lgan hukmdor bo'lganligini ham uning kitobida shunday keltirilgan.

² Ибн Арабшох. «Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари. 2-қисм. – Тошкент: Мехнат, 1992, 65-б

³ O'zbekiston tarixi. T.2005 yil. 222-bet

“Menga hasad qilib, o’ldirishga qasd qilgan kishilarga shunchalik sovg’a-in’omlar berib, muruvvat-u ehson ko’rsatdimki, bu yaxshiliklarni ko’rib, xijolat teriga g’arq bo’ldilar. Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do’stlarim oldimga panoh tilab kelganlarida, ularni o’zinning baxt-u davlatimga sherik bilib, hech qachon ulardan, mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ayamadim “⁴

Buyuk Temur axloqining yana bir jihatishu ediki u o’zgalarning fikrini hurmat qilib eshitar, maslahatlarga quloq solar edi, ya’ni hamfikrlikda ish olib borar edi. Bu haqida tadqiqot olib brogan, Temurning siyosiy-huquqiy sohadagi ishlarini o’rgangan huquqshunos olim Z. Muqimov, “Temur biror g’oyani o’z fikrida tahlil qilganida masalaning hamma tomonini hisobga olar edi. Unda o’zgalar fikrini eshita olish va qabul qila olish qobiliyati bor edi” beb fikr bildirgan.⁵

Amir Temurning axloqiy fazilatlaridan yana biri uning Vatanparvarlik fazilati hisoblanadi. Sohibqironning bu fazilatini Mo’g’iliston xoni Tug’luq Temurning Movaraunnahrga yurish qilgan tarixiy vaqtda uning qarshisiga chiqib, xon ishonchini qozonib, mol-mulkka o’ch xon va uning amirlarini ularga ko’pgina sovg’alar berish orqali, o’z yurti Movaraunnahrning Mo’g’ullar tomonidan talon-taroj qilinishidan xalos qilib qolganligi tarixchi Sharafitdin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” sida keltirib o’tilgan.⁶

Buyuk Temur ilm-fan va madaniyatning homiysi sifatida mamlakatda mashhur olimlar, hunarmand-ustalar mehnatini yuksak baholab, ilm fan va madaniyat rivojiga hissa qo’shdi. Buning isboti sifatida Mirzo Ulug’bekning buyuk astronom olim bo’lib dunyo ilmu-faniga qo’shgan hissasini eslashning o’zi yetarli bo’lsa kerak. Temur axloqida bunyodkorlik va madaniyatga munosobatni uning bunyodkorlik ishlarida ham ko’rish mumkin. Poytaxt Samarqandda va Kesh (Shahrisabz)da ko’plab me’moriy obidalar qurdirdi, shaharning go’zalligi va ulug’vorligini oshirdi. Keshdagi Oqsaroy va Samarqanddagi go’zal obidalar qurilishi o’sha vaqtda Temur davlatiga kelgan Ispan elchisi va sayyoh, Ryu Gonzales De Klavixoning kundaligida yetarlicha tariflangan. Xususan Kesh (Shahrisabz)ga kelgan elchi shaharning ko’m-ko’k bog’lar bilan o’ralganligini, serhosil yerlarini, ko’plab masjidlar borligini tilga olib o’tgan. Shuningdek Temurning buyrug’i bilan qurilayotgan Oqsaroy hali elchi ko’rgan vaqtda to’liq bitmagan edi. Lekin Bu saroyning go’zalligi, oppoq devorlari, hashamtili go’zalligi jihatdan shunchalik ko’zni qamashtirardiki elchi “.....naqshinkor oltin bilan bezatilgan saroy va uning oppoq devorlari, hatto Parijdan ham chiroyli...”⁷degan gaplarini o’z kundaligida yozib qoldirgan. Albatta bunday bunyodkorlik ishlari, madaniy obidalar qurilishi Sohibqiron davlatida umuman to’xtab qolgani yo’q va aksincha ilmu-fan, madaniyat, din, ijtimoiy-iqtisodiy hayot Buyuk Sohibqiron davrida rivojlandi. Ko’plab diniy va dunyoviy fanlarga hissa qo’shgan allomalarning tug’ilganligi mamlakatda o’rnatilgan adolat va shariat qonun-qoidalarining keng yoyiilishi bilan mustahkamlandi.

⁴ Temur tuzuklari. T.2018 . 149 –bet

⁵ Муқимов З. Амир Темур тузуклари. Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот. С.2008 й. 27-бет.

⁶ Sharafitdin Ali Yazdiy “Zafarnoma”. T.Sharq. 1997 y. 20- bet

⁷ Рю Гонсалес де Клавихо Самарқандга– Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар); Т.2010, 147-бет

O'rganilgan manbalar va tadqiqotlardan kelib chiqib shunday fikrlarga kelish mumkinki Buyuk Amir Temur haqida turlicha manbalar, asarlar bor bo'lib, ular orasida bir tomonlama xulosa chiqarilgan tanqidiy asarlar ham yetlicha bor.

Shuningdek turli sayyohlar, tarixchilar asarlari va boshqa chet mamlakatlik tarixchilar kitoblarida ham Temur shaxsi haqida o'ziga xoz ma'lumotlar keladi. Ammo, Temurning davlat boshqaruvi sohasida olib borgan ishlarini tahlil qilar ekanmiz shunday katta hududga ega bo'lgan kuchli davlatni yaratish faqatgina kuch qudratga, ko'p sonli qo'shingagina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki adolatli axloq tamoyillariga ham tayangan. Uning islom dini shariatini yoyishga qilgan harakatlari adolat haqidagi axloqiy qarashlarida ham namoyon bo'lgan.

Buyuk Temur axloqiy qarashlarida iymon, adolat, mehru-oqibat, do'stlik, vadaga vafo, mardlik, sadoqatlilik, vatanparvarlik, bunyodkorlik, ilm ahliga muhabbat asosiy o'rinda edi. Qurilgan ko'plab me'moriy obidalar, ilm ahliga bo'lgan munosobat, mamlakat obodligi yo'lida qilingan ishlar buning yaqqol dalilidir. Shu jihatdan ham Sohibqiron poytaxti Samarqand bo'lgan ulkan markazlashgan davlat barpo etib, uning har tomonlama rivojlanishiga va mamlakat tarixida ikkinchi renesans bo'lishiga poydevor yaratdi.

Adabiyotlar:

1. Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари. 2-қисм. – Тошкент: Меҳнат, 1992
2. Муқимов З. Амир Темур тузуклари. Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот. С.2008 й
3. Sharafitdin Ali Yazdiy "Zafarnoma" T.Sharq. 1997 y.
4. Temur tuzuklari. T.Yoshlar.2018 y .
5. Рю Гонсалес де Клавихо Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура .1403-1406). М. Наука.1992
6. Рю Гонсалес де Клавихо Самарқандга– Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар); Т.Ўзбекистон. 2010,
7. О'zbekiston tarixi. (R. H. Muratazayeva tahriri ostida) T. UzMu.2005 yil.